

Милорад ЈЕВРИЋ*

ЛИКОВИ У РОМАНУ *ХОДОЧАШЋЕ АРСЕНИЈА ЊЕГОВАНА*

Сажетак: Пекићев роман *Ходочашће Арсенија Њејована* (1970) представља његово прво значајно књижевно дело у којем доминирају два посебна и чудновата лика. Један лик је сам Арсеније Његован, међуратни велики богаташ и кућевласник, чији живот траје све до 1968. године. На први поглед он не само да је главни лик овога романа, који далеко надвисује све остале, него представља и једини лик од крви и меса у овом роману. Други лик, што је неуобичајено, представљају Арсенијеве куће, којих је много (49), али које, свака на свој начин, чине засебну естетску и архитектонску индивидуалност, а које се коначно спајају у једну већу целину — колективни лик необичног изгледа и посебне литерарне функције. У овоме раду биће речи управо о ова два необична и чудна лика, који су међусобно нераскидиво повезани, који се допуњавају и сваки на свој начин чине паралелне осе његове сложене књижевне структуре.

Кључне речи: роман лика, индивидуални лик, колективни лик, сложена структура, модерност, реализам

Али када у велике страве марице за мале обзире?

Б. Пекић

У књижевном стваралаштву Борислава Пекића романи представљају најзначајнији део. Међу њима посебно место припада роману *Ходочашће Арсенија Њејована*, јер је то његов први значајан роман, који је одмах и награђен посебном наградом (пре њега је од

* Проф. др Милорад Јеврић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица

важнијих дела настао само роман *Време чуда* (1965)), а онда су уследила и друга његова романескна дела — *Усијеније и суноврати Икара Губелкијана* (1975), *Одбрана и последњи дани* (1977), *Како ујокојити вампира* (1977) и опширни „роман библиотеке”, *Злајно руно, I–VII* (1978–1986), да би се тај замашни романијерски опус завршио необичним, антиутопијским романом *Беснило* (1983). Одмах да напоменемо да је Пекић иза себе оставио и више драмских дела, а посебно су занимљива и вредна његова књижевна писма-коментари, намењена публици у Југославији, које је објављивао на радио-таласима Би-Би-Сија и којих има тачно 150.

Сваки роман овог писца чини посебну оригиналност која се умногоме разликује од свих његових других литерарних остварења. Чим се појавио овај роман, критичар Радомир Ивановић га је најпре означио као „роман урбане средине”, а потом и „роман урбане свести”, што не противуречи једно другом и што истиче две доминантне димензије овога дела.¹ У роману *Ходочашће Арсенија Његована* Пекић обрађује сложену проблематику грађанског (капиталистичког) начина живота између два светска рата, када је дошло до појаве енормног богаћења појединаца и њихових породица, а чије се богатство суновратило у потпуну пропаст самим чином социјалистичке револуције која је изведена у току Другог светског рата и која је довела до несравњених ломова у души, менталитету и схватању морала једног од његових најизразитијих протагониста — Арсенија Његована.

Наслов овог романа почиње речју *ходочашће*, мада се не ради ни о каквом ходочашћу, јер сам термин у основном значењу подразумева посећивање светих места и знаменитих објеката људске културе и цивилизације. Основно значење овог термина овде је измењено и у овом наслову романа оно значи Арсенијев обилазак властитих многобројних кућа по Београду, предузет када те куће више нису његове или уопште не постоје, али у његовој замисли оне су у још у његовом поседу и тај психолошки ефекат даје овом свечаном „ходању” посебан значај. За Арсенија те његове велелепне куће и палате су светиње које нико не сме да дира и да њима управља, осим

¹ Своја прва запажања о овом роману Радомир Ивановић је најпре изнео у листу „Јединство” 27 (25, II 1971), 16, а потом је исте године о њему опширније писао у „Савременику” 17 (1971), 10.

њихов власник; оне су приватна својина која је света за грађанско друштво, па је такво ходочашће имало своје пуно оправдање и свој смисао. Како је револуција после 1945. ударила на саме основе таквог друштва, одузимајући богатим представницима старог система готово сва материјална богатства, укључујући понајвише баш куће и другу вредну имовину, носиоцима такве имовине следила је потпуна пропаст, или је преостајала стална борба и немирање са таквим отимачким чином — до последњег даха живота. У тим релацијама је настајао профил овог занимљивог и необичног лика, који, онда када се фактички не може ништа више урадити против више силе, наставља борбу својим заумним средствима, до последњег атома своје снаге и велике креативне енергије.

Ни наслови осталих Пекићевих романа не одступају од овог измењеног гледања на своју стварну основу и претварања у нешто сасвим друго и необичније. То се нарочито односи на романе везане и пројектоване сложеним животом породице Њаго/Његован, о којој је исписано читавих седам књига романа *Злајино руно*, али то би била само трећина његовог књижевног пројекта, јер је писац имао намеру да напише још две велике целине — *Црвени и бели* и *Градишћели*, па све њих да обједини посебним насловом *Ромејски њрсјен*, те би тако вероватно остварио огромну збирку романа која би можда износила и двадесетак књига. Радни наслов *Црвени и бели* подсећа нас на Стендалов наслов *Црвено и црно*, мада би се овде тематски вероватно односио на револуцију и контрареволуцију, не само у Русији него и на ширим европским просторима, првенствено на овим нашим балканским ветромелинама. Пекић је имао огромне литерарне планове, он је један део тих великих планова и остварио *Злајиним руном*, који је постао најобимнији роман на српском језику. Да је поживео дуже, вероватно би се смело упустио у авантуру реализације таквог мегапројекта, али и оно што је остварио за свога живота показује сву замашност и свеобухватност његових литерарних подухвата. А роман *Хогочашће Арсенија Њећована* у неку руку само је сегмент Велике приче о породици Њаго/Његован, шире обухваћене романом *Злајино руно* и њеним кретањима на Балкану. Сваки роман Пекићев, дакле, у самом наслову садржи оно измењено, литерарно изобличавање, које одступа од његовог основног појма, што само значи да је тај поступак литераризације животних

појава и спољашњег света био примаран у односу на стварност из које је потекао.

Роман *Злајно руно* територијално и тематски обухвата широки простор, који се распостире од Цариграда до Беча, а радња романа *Ходочашће* одвија се углавном само у Београду, са повременим присећањем на Русију и Октобарску револуцију. И темпорално гледано време одвијања радње *Ходочашћа* везује се за три краћа раздобља/догађаја, један делић Октобарске револуције, затим је ту време Другог светског рата и поратног раздобља концентрисаног око 1968. године. Историјски преглед збивања у породици Њаго/Његован обухвата и историју и предисторију, библијске митове и легенде старих народа, па се у различитим интервалима смењује и преплиће са даљом или ближом — савременом историјом, тако да се на неки начин и просторно и временски *Ходочашће* реализује у окриљу *Злајној руни* и у његовом чврстом заградају. Ако простор у теоријском и физичком смислу схватимо као материју, а време као његову динамику, што је по нама најприближније одређење ова два појма, из тога проиходи закључак да без простора нема времена и да без времена не постоји простор. Што су ова два појма шира и обухватнија, то је и реално-фикционални свет који се ту ствара сложенији, па и литерарнији. И, заиста, то се сасвим добро потврђује на компарацији ова два Пекићева романа, мањи обимом али и просторно-временским оквирима — *Ходочашће*, само је увертира за велики роман-епопеју — *Злајно руно*.

Разлика између ова два Пекићева романа види се у свим сегментима њихових структура, нарочито у самом броју ликова у њима. Док у *Злајном руни* имамо велики број ликова, па и читавих генерација породице Њаго/Симеони, у *Ходочашћу* постоји један главни лик, лик Арсенија Његована, док су сви остали само споредни ликови, који се не разликују од обичног портрета. У *Ходочашћу*, који хронолошки (временом настанка) претходи *Злајном руни*, издваја се једино још сложени лик његових бројних кућа, које повремено добијају форму живих бића, дакле, збирних ликова. Тачно време објављивања *Ходочашћа* (1970) и године настанка *Злајној руни*, I–VII (1978–1986) нису толико удаљене једне од других, али разлике међу њима истовремено много говоре о великом напретку Пекића као писца у завршним фазама свога стваралачког пута. Ма колико лик

Арсенија Његована био сложен и противуречан, макар у односу на време у којем је постојао и деловао, бројност ликова у *Злајном руњу* је толико импресивна, тако да у њему постоји више, чак и десетине ликова као што су Арсеније Његован и или њему слични. Али, када се погледа целокупни развитак романијерског рада Пекићевог, његовом *Ходочашћу* претходи само роман *Време чуда* (1965), а да је после *Злајној руни* за живота завршио само још *Беснило* (штампан постхумно — 1993), књижевна критика је већ у његовом другом роману (*Ходочашће*) препознала зачетак рада једног великог писца, са најобимнијим романом у српској литератури — *Злајно руно* — који долази као свеукупна круна његовог литерарног стваралаштва.

Пекић у својим делима често наглашава своје поетичке ставове, било на самом почетку, или на последњим страницама својих књига. Почетне две реченице романа *Беснило* гласе: „Догађаји у књизи су фиктивни. Реална је само њихова могућност.” Ова измишљеност догађаја и њено евентуално преплитање са реалношћу могу се, у мањој или већој мери, назрети у свим Пекићевим романима, па то важи и за *Ходочашће*. С тим што је у овом роману реализма нешто више, јер се радило о делима (заједно са *Временом чуда*) са почетка књижевне каријере овога писца, па се друштвена стварност неминовно и равномерно калемила уз фиктивне слојеве богате пишчеве имагинације. „Галерија Његована предвођена самим Арсенијем Његованом из романа *Ходочашће Арсенија Његована* сведочи нам о поодмаклој декаденцији ове некада тако виталне продице”,² истиче Пекићев проучавалац Небојша Лазић, да би ову своју релативно

² Лазић, Небојша, *Време и њостор у Злајном руњу Борислава Пекића*, Универзитетска библиотека, Београд, 2016, стр. 87.

Из Пекићевих чувених писама упућених, пре свега, српској и југословенској јавности, могу се сазнати многи јасни пишчеви ставови, не само о књижевности, него и о његовој националној припадности, језику и односу према другим националностима на Балкану и шире. У 80. чувеном писму из Лондона, под насловом „Гумачење Југославије, или ход по мукама” сазанаје се да се Пекић врло јасно национално опредељивао као Србин. Када је у истом писму завршио свој претходни и имагинарно-реални разговор са господином Џонсом о језику, уследило је ново питање о Пекићевом пореклу и националности: „Ви сте из Југославије? Јесам. Југословен, дакле? Не, Србин. Из Србије, дакле? Не, из Црне Горе. Одакле? Из Подгорице. Где је то? Нигде. Како нигде, зар није у Црној Гори? Не, господине, такво место не постоји. Па како сте се у њему родили? То се, рекао сам,

тачну оцену допунио ставом: „Изговор за декаденцију ове породице, до које је једном морало доћи, писац проналази у комунистичкој идеологији чији се колективизам надвио над вековима негованим индивидуализмом у породици Његован”.³ Очигледно, Пекићу се као писцу може више веровати, нарочито када се допуњују његова експлицитна и имплицитна поетика.

Како се приповедање одређеног романа развијало, тако и „стварност се повлачи пред моћном пишчевом имамгинацијом”.⁴ Отуда потиче и изванредна необичност ликова које Пекић пројектује у овом роману. Књижевна критика је одавно уочила ову сложеност и необичност ликова у *Ходочашћу*, али и осталим Пекићевим романима. Као по неком освештаном правилу Пекићеве поетике, из дела у дело понављају се разне варијације ликова и сви они носе у себи мноштво противуречности, али и стамености и доследности у остваривању својих крајњих животних циљева. Чак и онда када се ти ставови и интереси не остварују за живота једног великог лика, јер њихова судбина стреми ка трагичности, као у случају животног пута Арсенија Његована; а зацртана и изграђена упорност и доследност животних стремљења и истина таквих ликова добија неки виши смисао тек у временима која долазе.

сад и ја питам. Али сад је касно.” Борислав Пекић, *Сабрана њисма из џуђине*, Соларис, Нови Сад, 2004. стр. 260).

³ У иначе добро фундираној књизи Небојше Лазића (*Време и ѡпростор у Злајном руну Борисава Пекића*, Универзитетска библиотека, Београд 2016, стр. 87) овај цитат могао би подлећи ревизији, нарочито када се ради о утврђивању поетике времена и простора у *Ходочашћу*, а посебно када је у питању карактерологија самог Његована и његова моћ опадања.

У другом ставу Лазић се позива на самог Пекића који с правом сматра да узок пропасти породице Његован и њега особно лежи у разорном деловању револуције, а не у некаквој унутрашњој (психо-биолошкој) декаденцији: „Изговор за декаденцију ове породице, до које је једном морало доћи, писац проналази у комунистичкој идеологији чији се колективизам надвио над вековима негованим индивидуализмом у породици Његован.” (Исто, стр. 204)

⁴ Ову занимљиву синтагму употребио је Зоран Глушчевић у предговору за роман Томаса Мана *Буденброкови I*, под насловом „Психогенеза једне пропасти” (Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1978, стр. 8), која готово савршено одговара за опис слова и духа романа *Ходочашће*. Нарочито његовог главног лика, Арсенија Његована.

Ту се крије извесна профетска/пророчанска моћ Пекићеве имагинације, па и његов чврсти извештај кохерентан филозофски став и опредељење. У томе је сав смисао његовог противљења узусима времена у којем је живео, његов „антидогматски и антитоталитарни став: ликови малих људи али по нечему изузетних, необичних; динамика, за историју малих догађаја; човек Балканског простора, денационално биће, његова егзистенција и гурбетска мотивација кретања у арканђанском невремену, митском свевремену и у времену мрачне и крваве историје; снажно антиисторијско осећање; демистификујуће иронична смисаоно уобличена као прва и последња Пекићева константа.”⁵ (У овом цитату подлеже сумњи само термин *денационално биће* јер су по нашем суду сви Пекићеве ликови у романима и национални и денационални.)⁶ Новије историјско време потврдило је пророчанска наслућивања Пекићева, односно она су

⁵ Тачно уочавање неких реалистичких карактеристика у Пекићевим јунацима успешно је препознавао Радомир Батуран (*Романи Борислава Пекића*, Универзитетска ријеч, Никшић, 1989, стр. 37), погрешно одређујући своју монографију, називајући је студијом. И Батураново пречесто трагање за документарном подлогом Пекићевих романа има свој ограничени домет, јер у литерарним поступцима Пекић не полази увек од документарног и фактичког, него је код њега често у питању и псеудоментарност.

⁶ Пекић, Борислав, *Сабрана њисма из њуђине*, Соларис Нови Сад, 2016, стр. 125. Овде је важно напоменути и Пекићев критички став о Косову с краја XX века, нарочито оном у виђењу самих Енглеза: Тих енглеских заблуда, по њему, има неколико, од којих: „Трећа се заблуда тиче Косова. Ниједан британски извештач не јавља да су у тој српској покрајини, настањеној управо стога претежно Албанцима, Срби прогоњени. Увек се вели да се само ‘тврди’ како Албанци тероришу Србе и како због тога Срби с Косова беже. То је као кад би наш извештач из Северне Ирске јављао како британска влада тврди да се тамо протестанти и католици кољу, али тврдњу тек ваља доказати. У промету је и логична претпоставка да Срби тероришу Албанце. По свим би историјским искуствима тако и требало да буде. Већина је увек прогањала мађину. Обрнуто се догодило тек кад је та мађина на власт дошла. Енглези су логичан народ. И мада је Балкан земља чуда, од које се свашта може очекивати, не верују да само код нас мађине тлаче већину. Не може им се замерити. Ко нам је крив што се у кројењу демографске карте нисмо држали мудрих историјских извора, као што су 1945. учинили Чеси, а 1988. чине Румуни?”

Историјска логика не допушта изузетке. Изузеци се налазе на њеном гробљу.” (стр. 272)

дала посебан смисао настојањима Арсенија Његована да се до последњег атома снаге бори против отимачине приватне својине у социјализму, нарочито кад знамо да је у новије време његовим крахом дошло до појаве реституције/повраћаја те исте имовине њеним ранијим власницима. Пекић то није доживео (умро 1992), као ни његов Његован, који умире у бурним догађајима 1968, а ако је Арсеније не само фиктиван него и реалан лик, што је врло мало вероватно, онда су понеки његови наследници наново могли доћи у посед бар неких од поменутих кућа или кућишта. Тиме (џи) се поменута Пекићева „антидогматичност” најбоље потврдила.

Тематика романа о Арсенију Његовану наставак је оне линије у српској литератури која се у делима више аутора бавила животом Цинцара, па и Грка, и њиховим успешним уклапањем у српски етнос. Србија као новоослобођена земља у XIX веку била је привлачно место за долазак свих поробљених хришћана, нарочито православаца, какви су били и Цинцари. Живећи негде на данашњој трмеђи Грчке, Албаније и Македоније, тада у Отоманском царству, они су тежили да се докопају прве слободне православне земље каква је тада на Балкану била Србија, па су се масовно усељавали на њене просторе, посебно у Београд, и овде развијали живу привредну и сваку другу активност, дајући видан допринос нашој култури и економском просперитету. То уклапање није најпре текло равномерно и без трзавица, али је временом било веома успешно и особено. Читав низ занатлија, трговаца, привредника и културних посленика остварио је овде немерљиве резултате и они су постали Срби, изузетно заслужни за укупан развитак државе Србије.

Приказивање ових вредних људи у књижевности дошло је до изражаја у делима Стерије (*Кир Јања*), Сремца, (*Кир Герас*), Драгутина Илића (*Хаџи Диша*), те Нушића, који је и сам био делимично цинцарског порекла, па све до Михајла Пупина, чији је допринос у српској и светској науци био немерљив (Пупинови калемџи). Њима се у савременом добу раскошно придружио и Борислав Пекић романом *Хогочашће*, али и другим делима, посебно *Злајнџим руном*, у којима је на веома сложен начин приказивао живот породице Њаго (Његован) у бурним временима ратова и револуција на балканским просторима. Ово надовезивање Пекића на претходну плејаду писаца у литератури ретко се истиче, јер се овај наш писац мање

бавио описом трвдичлука и других карактерних особина цинцарског и грчког света на нашим просторима — он је развијао другачије литерарне приступе и отварао нова поља интересовања, прожимајући реално и надреално, историјско и савремено, митолошко и нагонско у животу ових људи и посебних ликова. У делима попут *Хогочашћа*, Пекић усложњава литерарне приступе, обогаћује тематику и мотивику и инсистира на приказу унутрашњих стања свести, промене морала, измене филозофских погледа и утврђивању егзистенцијалних поставки савременог човека, притом често залазећи у гротеску и карикатуру, те један потпуно заумни поглед на свет и живот. Иако је писац интимно био на страни ондашњег грађанског друштва и његовог пословног морала, он није подлегао идеализацији овога поретка, него га је приказивао у својој трагичности и ломовима који су настајали под притиском „сила немерљивих” на ширем друштвеном и историјском плану.

У роману *Хогочашће Арсенија Њећована* нема много ликова, њиме доминира главни лик Арсеније Његован, по којем је и насловљена ова књига. Према Кајзеровој теорији романа ово Пекићево дело било би роман лика јер се сва његова радња врти око једног човека, или се сва драматика његова збива у њему самом, а све остало — периферни ликови, описи, епизоде или неки дуги конструкциони материјали, само прате и дообјашњавају животне потезе главног актера. Као модеран роман, *Хогочашће* нема много ни радње, сва активност главног лика своди се на градњу кућа и њихову препродају, што није мала активност, али се она у роману не види добро, она је само технички моменат, јер се више пажње поклања одјецима тих радњи (и градњи) на саму судбину главног лика. Уосталом, како је то писац вешто изводио, Арсеније гради куће и куће граде њега. И као лик, и личност, ако хоћете, па и као хиперсензибилно биће у одређеним својим димензијама стварног постојања.

Други важан лик су Његованове куће, којих има много — 49, и свака од њих има посебно име, и то женско, То су, дакле, у своје време биле познате београдске палате, настајале између два светска рата, а њима се обично дају женска имена, према женама и женским именима које власник воли, или их је волео, а никада мушка. Ту писац одступа од онога што смо у Београду понекад увиђали, где у стварности на тим лепим кућама, или су бар некада биле лепе, постоје и

мушка имена, а не само женска. Његован се бавио још више препродајом кућа, кроз његове руке прошло је скоро триста таквих објеката, што у облику папира, што новца, па делимично и људских судбина везаних за њих, али њима препродавац не поклања посебну пажњу — оне су само део опште активности и слика великог окружења која се врти око главног лика. Његован главну пажњу посвећује само кућама које има у трајном власништву, оне су његова жива бића, оне настају или се рађају, развијају се и пролепшавају, доживљавају пуну зрелост и раскош, па онда почињу да опадају и орошавају се, да се потом растачу и умиру, руше и нестају. Писац Пекић је тако на метафоричан начин сачинио симболичну слику света, не само живог и материјалног него и оног неживог, па и нематеријалног и спиритуалног. Он је готово поистоветио два напоредна тока судбинског развитка ликова — куће и човека, појединаца и целога друштва, микрокосмоса и макрокосмоса, достижући у појединим линијама развоја његошевске поетичке и просторне обресе и филозофске визије света.

Потпуна идентификација жене са кућама можда је највидљивија на примеру Његованове Симониде, за коју одмах не можемо знати да ли је у питању дивна кућа или грациозна жена:

„Моја мезимица, љупка Гркињица Симонида, с тамним отменим лицем, млечним погледом испод модрих капака, с уснама боје згрусане крви, пробушеним бронзаном алком на афрички начин. Симонида са старинским мирисима, продорним тешким и влажним као мошус, обасута накитом који јој је подарио њен духовни отац, инжењер Министарства војног, господин арх. Данило Владисављевић, и са беличастим мрљама по телу својственим бубрежним реконвалесцентима и старима кућама. Године деветсто двадесет пете била је, без власничког претеривања, најизгледнија грађевина у близини Калемегдана, права породична кућа са пространим, удобним, тамним и топлим, а особито чудесно непредвидљивим просторијама и забитим коморама, те онако распусна нимало није личила на ову данашњу термитску архитектуру, на решеткасте камене кошнице које сам надгледао с прозора.”

Радња романа у *Хогочашћу* углавном се везује за три централна догађаја: Октобарску револуцију (Соловкино), Први светски рат и 1968. као годину псеудореволюционарних збивања у ондашњој

нашој земљи, Југославији. Арсеније Кирила Његован као главни лик повезује сва та три временска догађаја у једну целину, у један непрекинути низ одјека који перманентно разарају душу и судбину главног хероја. Као представник грађанске класе и богати кућевласник, Арсеније има негативно искуство са ширим друштвеним и револуционарним процесима, те доживљава потпуно уништење свога положаја и себе као личности. Упркос сталним падовима и неумитној пропасти која му следи, Арсеније до краја брани своју неодбрањиву ситуацију и у томе остаје тврдоглаво доследан. У том тоталном обрачуну и стешњености између револуционарног и грађанског друштва, која се најбоље види преко судбине самог Арсенија, побеђује у том времену нова социјалистичка/комунистичка идеологија, па је потпуно неразумљива челична отпорност једног лика који никако да схвати да су, макар привремено, узалудни сви његови отпори, јер ће се све завршити онако како су планирали и извели нови бојовници/револуционари. У чему је онда смисао Његовановог узалудног отпора и потпуног истрајавања на њему? Пекић преко овог лика инсистира на ономе што је дуговечније и трајније у људској судбини и судбини народа којем припада, али и човечанству уопште. Он као да је тврдо убеђен да та збивања која доводе до уништења приватног власништва и права појединаца на рад и резултате тога рада, без обзира на то што је за одређено време тако расплетено, то никако не може бити трајна основа на којој треба градити друштвени поредак и хуманији однос међу људима. Пљачка туђе имовине, без обзира на силину од које долази, нимало није праведна и не може бити основа за напредак света. Отпор који долази из Његована, његова отпорност у одбрани својих идеала и својих вредности (и материјалних и духовних) нема само смисао побуњеног индивидуалца, он има у себи нечега антрополошког, свељудског и универзалног, јер само такав отпор даје неки смисао човеку и нацији којој припада.

Пекић је на страницама овога романа исписао сукоб два света која се не могу помирити, у којем за сада, за живота Арсенијевог, побеђује онај јачи, а Арсеније се свим својим бићем томе опире и нада да ће доћи време када ће се то променити, јер тако никако не може бити, томе се противе не само он и његове куће него и читава историја човечанства, оличена најпре у *Библији*, али и целокупној

цивилизацији људског рода. Иако сваки отпор који Арсеније пружа изгледа привремено узалудан, он није бесмислен на дужи рок, а сваки пораз који доживљава могуће је претворити у победу ако се де-си и преобрати у повољном историјском тренутку. Повезује Пекић ту личну драму са судбином српског народа, па тако у свом писму из Лондона под насловом „Земља без прошлости, земља без будућности”, у вези са давним поразом на Косову каже: „А никоме није мило славити пораз. Осим, вероватно, Срба, који су ваљда једини народ на свету што је своју највећу катастрофу прогласио својом победом.”⁷ И не само да је тако прогласио него је тако заиста и било у историји, јер је та коначна победа дошла 1912. са Првим балканским ратом. Из свега овога као да следи наук да се у поразу увек налази клица победе, и у свакој победи клица и наговештај пораза. Можда у свему овоме видимо принцип некаквог цикличног кретања друштва, а не никако његову линеарност или тобожњи стални/револуционарни напредак.

У роману *Хогочашће*, као и осталим делима, Пекић пише екавском варијантом српскога језика, али он се издашно користи и другим језицима, енглеским, француским, немачким, и другим језицима света, старим или новим — латинским, грчким, мађарским и осталима. Све то даје једну савремену, модерну визуру језика и комуникације, која је код Пекића свестрана и која захтева извесно специјалистичко тумачење да би се у потпуности разумела. У погледима и одговорима на свој матерњи језик он зна бити врло занимљив и духовит, што је нарочито испољио у својим писмима из Лондона. У разговору са једним Енглецом у погледу на језик у Југославији тече један врло занимљив и опречан дијалог, у којем Енглец пита а Пекић готово на енглески духовит начин и парадоксално одговара:

⁷ Ево како је Пекић иронично видео могуће узроке за распад Југославије, који се већ наслућивао за његовог живота: „Дознајемо да њу нису хтели Срби, победници у Првом светском рату, хтели су, прича се Велику Србију. Њу нису хтели Хрвати, желећи Независну државу Хрватску, ни Словенци јер тада још нису знали шта хоће. Нису је хтели ни Црногорци јер су у њој изгубили сопствену државу, а Македонци што је с њом нису стекли. Поготову Муслимани јер као признат народ још нису постојали.” *Писма*, стр. 417)

„Ваша је земља вишенационална? Да. С много језика? Да. Различитих, претпостављам? Углавном истих или сличних. Који се исто или слично зову? Не, различито се зову. Зашто? Да би се разликовали, забога! Ако су то исти или слични језици, питао је г. Johns, са жилом на челу, не видим шта вас у споразумевању омета? Ништа. Да ли је то ипак зато што се не разумете? Не, господине, него што се и сувише добро разумемо.”⁸

Поред специфичног односа према језику, у којем је доследно неговао екавски изговор српскога језика, Пекић развија и убедљиву симболику текста, распрострају у свим слојевима овог романа. Та симболика садржана је не само у речима/појмовима већ и у стварима, па потом бојама, бројевима и именима живих бића, првенствено именима људи. „Београдски кућевласник два пута ће жртвовати живот да би подигао свој шешир који су му демонстранти збацили са главе. Тај симбол достојанства и приватности само је кључ за разумевање његове чудачке упорности, истрајности у љубави и бризи за своје куће.” 3 (Радомир Батуран, стр. 124)

Главни лик романа, Арсеније Његован, има 77 година, а већ задњих 27 година није изашао из кућа, све од ратне 1941. до револуционарне 1968; а једна кућа му је на Косанчићевом венцу, бр. 17 и једино њој није наденуо име. Овде као да је број заменио њено име. Кућевласник жели да присуствује лицитацији за сопствену кућу коју организује његов рођак Стефан 27. марта 1941, у дан у када је у Београду изведен преврат и постављена нова влада која се супротставила Тројном пакту. Његова велелепна кућа „Нике је преминула тог 27. марта 1941. године у 19 часова, онда када је већ свима у Космајској било јасно да Арсеније Његован неће доћи на лицитацију.” И новогробљанска парцела, у коју треба да оде после смрти, има број 17. Као лик склон писању аутобиографије, Његован је тачно назначио годину свог рођења (1891) и вероватно претпоставио годину своје смрти (1968). Ако је кроз његове руке прошло (куповином и препродајом) око 300 зграда, а он на врхунцу своје велевласничке

⁸ Пекић, Борислав, *Сабрана њисма из њуђине*, Соларис, Нови Сад, стр. 259. У овим писмима има још занимљивих погледа на српски језик уопште, па се они могу односити и на језик у роману *Ходочашће Арсенија Његована*.

каријере имао 49 кућа, онда се да претпоставити да је Његован увелико опседнут разним бројевима и новчаним трансакцијама, све у духу некаквог шкрца и грамзивога буржуја којем је нагон за стицање материјалних богатстава ушао у крв, те да је тај нагон уграђиван у његово биће не само за његова живота него још од првих генерација клана Њаго, него и од самог краја средњег века, најмање од 1453. године и пропасти Византије.

Симболика Његовановог живота, његова „аутобиографија”, како он назива овај свој роман-исповест, обележена је посебном *бојом* — сивом и сребрнастом. „Да, сиво је било моја боја, сребрно и сиво.” Ова боја није само боја новца и богатства, овде боја има своју изричиту поетичку вредност, што најављује његов јасан филозофски став да се живот не састоји само из црног, ни само из белог, већ да је он једна грдна мешавина у којој црно и бело увек дају сиво, што би било на трагу оне чувене Његошеве мисли, изражене преко стихова народног кола: „Чашу меда јошт нико не попи, / што је чашом жучи не загрчи; / чаша жучи иште чашу меда, / смијешане најлакше се пију.”

У наслову овог романа превладава архаична лексика — и ходочашће, и лично име Арсеније, и Његован/Њаго асоцирају на патину старих времена; снажан лик Арсенија попуњава готово сваки кутак романа, док бледи лик његове жене Катарине једва да се и назире, а тако је и са осталим споредним ликовима, који слабо успевају да се искажу у својој присутности и „потребитости” главном лику. Уз њега, Арсенија, завређују пажњу само имена ликова-кућа, јер свака од њих има своје име и своју особеност, свој профил и своју душу; оне постају главни ликови женског рода, те већину од њих треба и набројати: Софија, Евгенија, Христина, Емилија, Серафина, Наталија, Варвара, Дафина, Анастасија, Јулијана, Теодора, Ирина, Ксенија, Евдокија, Ангелина, укупно 49, а најлепша међу њима је кућа-лик Симонида, што може да асоцира на Косово и Грачаницу, на везу са Грчком, као што је и име куће око које се Арсеније највише спори — Нике, несумњиво повезана са грчком митологијом.

Ниједну од тих кућа Арсеније није поседовао на дан уједињења Срба, Хрвата и Словенаца (1. XII 1918) — сем две заједничке — и то заједно са осталом родбином, којој се не наводе имена. Стећи и изградити толико кућа за само 23 године (1918–1941) говори о снажном успону српске грађанске класе у том међуратном периоду, али

и дубини пада који је дошао са црвеном револуцијом, када је готово све то изгубио. Толика имовина само је разлог и мотив за онако велику и фанатичну упорност, макар само на унутрашњем плану, која одликује овај лик као један, по израженим особинама, од најдоследнијих и „најтврдоглавијих” међу ликовима у књижевности новог доба.

И када то унутрашње незадовољство повремено провали и излије се пред спољни свет, рушилачки и донкихотовски усмерено против „сила немерљивих”, иако осуђено на потпуну пропаст, оно има своје дубоко материјално оправдање и снажну уметничку мотивацију. Те узалудности своје побуне свестан је и сам Арсеније, те је ово завршно ходочашће у потрази за кућама којих више нема, осим у његовом сећању, „било ходочашће обесхрабреног старца који претражује прошлост на непознатим местима на којима је сазидао њене спомен-белеге, а не ход градитеља који сваким кораком кује будућност својих планова.” Арсеније коначно зна, или само наслућује, да се његово време приводи крају, да он не може више ништа учинити да се куће поново врате својој старом власнику и евентуално обнове.

Наставак његове побуне против неправде и отимачине има смисао само у виду трајног и доследног немирења са датим стањем, са варљивом надом да ће можда много касније доћи до промене, макар то за њега лично неће имати никакву вредност. А слом револуционарних тековина деведесетих година прошлог века и разградња Југославије показали су да је Пекић (или Арсеније — ако бар делимично поистоветимо главни лик са аутором) био у праву и да је пророчански наслутио ту скору будућност. Писац можда и није прижељкивао распад ове наше земље, мада имамо доста његових сумњи и опаски на њен састав и даљи опстанак,⁹ али што се тиче

⁹ Завређује пажњу Лазићево учовање и истицање које се види у Пекићевом *Златном руно*, а може се рећи и *Ходочашћу*, да широки простор (и дуго време) није важан само као место одигравања радње, него и за одређивање правца кретања породица, читавих народа, па и цивилизација: „Пекић, тако, на почетку свог обимног романа, истиче важност простора и просторности — може се боље рећи — распрострањености породичног клана Њагоа из дубине Мале Азије према Западу. Симеони не траже своје златно руно попут Јасонових агроноута на истоку, у Колхиди, већ крећу на другу страну света, ка западу Европе. Тај покушај бројних Симеона да се приближе, продијајући се вијугавим северозападним њролазом,

неодрживости насртаја на приватну имовину грађанске класе, у то је био апсолутно уверен.

За роман *Ходочашће* критика је рекла да у њему стилски превладава „гротескни (фантастични) реализам” (П. Пијановић), а да је такво и *Златно руно*, те да је овај други прави „роман-библиотека”, што би се могло повезати са романом *Име руже* Умберта Ека, где је једна права и огромна библиотека једини простор у којем се његова радња одиграва. Иако главни лик има улогу и главног приповедача, Арсеније на једноме месту на почетку романа инсистира на линеарном приповедању, па каже „писање да се не збрка, редом ћу ићи”; ипак, он тај најављени хронолошки ред казивања често ремети враћањем на 1941, или 1917. годину (па и 1919. и место Соловкино), на две претходне револуције, руску и југословенску, да би се понајвише бавио оном трећом, псеудореволуцијом, која се одиграва јуна 1968. године и у којој он завршава свој живот. Арсенијев живот активно и стваралачки се одвија само испред тих револуција, боље рећи између прве и друге, док између друге и треће он уопште не излази из куће, а када је осетио да се нешто драматично збива у друштву, што му је заличило на преврат и поновно васкрсавање приватног капитала, он ће смоћи снаге да изађе из принудно-сопствене изолације и покуша да поврати оно што је већ у неповрат одавно отишло. Тај његов очајнички чин, наравно, више је наликовао фарси него правој побуни, али морална вредност таквог поступка није нимало умањена његовом нереалистичношћу. Зато је основни стилски образац овога романа био и остао „гротескни реализам”, како каже Пијановић, иако је за *Златно руно* прецизније рекао да у њему превладава „фантастични реализам”. Овде се, ипак, још показала исправном она теза неких великих мислилаца да се историја једном догађа као драма, а други пут као фарса.

„Та логика упризориће и секвенце 3. јуна 1968. којима је заокружен *аушойорирей* Арсенија Његована. Реч је о моти-

обећаној награди на Западу одвија се у дугом временском раздобљу које се унутар симеонске агронаутике сажима на временској скали, али се зато према животима обичних људи мери вековима.” Пекић као да је пророчански предвидео да ће тим путем, Северозападним пролазом (Вориодиктикос диадромос), ка Западу кренути и милиони муслимана на почетку XXI века.

ву везивања који у односу на два већ поменута још драстичније посведочава коначан Арсенијев суноврат. Само, у овом случају, понављање историје он не разумева на прави начин. То је кодни шум у његовом дијалогу са историјом (демонстрацијама) и постаје предтекст фарси коју карактерише груби хумор, [-]. Неспоразум у „Ходочашћу” узрокован је чињеницом да на јунске догађаје гледа изван контекста који подразумева континуитет нове историје. Будући да је та деоница празан простор у Арсенијевој свести, он не успева да из перспективе свог историјског вакума дешифрује социјални контекст студентских немира.”¹⁰

У својој обимној књизи (485 стр. — рукопис докторске дисертације) о књижевном делу Б. Пекића Петар Пијановић ликовима у роману *Ходочашће* посвећује свега двадесетак страница, инсистирајући на том нескладу између стварности и уобразиље код главног лика, између трагичног и комичног у његовој егзистенцији, па тај несклад доводи до прерастања у гротеску која читава ситуацију у којој обитава овај изгнаник из живота, Арсеније Његован, чинећи га не само изгубљеним у времену и простору, него и апсурдним у својим поступцима, тако да они привидно немају никакав смисао ни сврсисходност. Два супротстављена времена, оно креативно и динамично, када је Арсеније градио своје куће и успешно издавао и препродавао многе од њих, и оно када је допао принудне или „добривољне” самоизолације, делују нестварно и релативистички изгубљено; Арсенијев укупан живот је временски подељен на динамички и статички (овај други чак траје нешто дуже од оног креативног и активистичког), али су оба дела испуњена богатим унутрашњим животом у којем препознајемо „радост стварања” и жал за неоствареним или опљачканим вредностима. Унутар та два супротстављена временска круга имамо и оних спојних пунктова који целу причу везују у један кохерентан литерарни систем. Узбуркани унутрашњи свет је, свакако, био и мисаони, и идеолошки, и емотивни.

¹⁰ Пијановић, Петар, *Поетика романа Борислава Пекића (формално-тематски аспекти)*, докторска дисертација, Београд, 1989, стр. 287–288.

„Један од поменутих кругова (психолошки) у вези је са мотивацијом и ликом на удару гротеске која у себи удружује трагично и комично. Трагично у Пекићевом роману произилази из чињенице да главни јунак покушава да рестаурира већ пропали свет, што обесмишљава његову акцију и чини је залудном. Мост између трагичног и комичног садржан је и у ‘неспоразуму’ који омогућава и привидно мотивише ту исту акцију. Неспоразум произилази из погрешног разумевања стварносног подтекста основне приче. При томе је читаочева перспектива у односу на представљене догађаје постављена изнад приповедачеве (јунакове)”.¹¹ (стр. 275–276)

Време када је наста(ја)ла ова дисертација (1989) у политичком и друштвено-идеолошком смислу још је било такво да се у њему још осећао дах Револуције и њене коначне победе. Тако је било фактички и за саму природну егзистенцију овога лика, он никако није могао победити, али се на тренутак понадао да ће псеудореволуција из 1968. пружити му неку шансу. То га је, после 27 година изолације, и покренуло на акцију којом се његов живот завршава неизбежном — смрћу. Фарса и гротеска претвориле су се у трагедију, а комика је увелико устукнула пред њиховом навалом.

Данашњи читалац (па делимично ни критичар), међутим, у првим деценијама XXI века, не доживљава ову ситуацију на исти начин као некадашњи, онај с краја XX, јер су се промениле околности и сада се читаочева позиција у потпуности изједначила са пишчевом, а удаљила од позиције критичара. Дошло је до рестаурације грађанског система, социјална и револуционарна врења доживела су свој климакс, а потом и суноврат, тако да напори самог Арсенија да обиђе и евентуално поврати своје изгубљене куће добијају свој пуни смисао и оправдање. Ако не за њега самог, а оно за неке нове генерације или његове хипотетичке наследнике. Писац Пекић остварио је у овоме разрешењу своју профетску поетику и визионарску актуелизацију.

¹¹ Исто, стр. 275–276. Рукопис ове докторске дисертације, која је рађена под менторством Милоша И. Бандрића, а који смо ми користили, објављена је касније као посебна књига: Пијановић, Петар, *Поетика романа Борислава Пекића*, Прoсвета — Дечје новине — Октоих, Београд, Горњи Милановац, Титоград, 1991.

Није нимало чудновато да се он, на самом крају живота, у својој богатој биографији појављује са улогом подршке оснивању Демократске странке. Није нас зачуло (о чему говори његова биографија) да је он систем претходне Југославије доживљавао као непријатељски, да је једно време провео у затвору, а потом избегао у иностранство и отуда се често на сатиричан начин, саркастично, алегорично, па и идеолошки острашћено, освртао на стање у другој Југославији.

Поред литерарне поетике времена крајње је занимљива и поетика простора која обележава наративне токове *Ходочашћа* и битне карактеристике главног лика, тим пре што је она (просторна поетика) још више дошла до изражаја у Пекићевом најзначајнијем делу — *Злајном руњу*, о чему је темељно писао Небојша Лазић.¹² У *Ходочашћу* функција простора је располућена и дијаметрално међусобно супротстављена. Најпре, јасно се у њему препознаје оно поље деловања главног лика испуњено динамиком и непрестаним активностима на грађењу необичних архитектонских објеката који имају своју особену уметничку функцију и посебну ликовну визуру. Тај део Арсенијевог живота, проведеног у непрекидном кретању, стварању, калкулисању и стицању материјалне добити, приказан је тако убедљиво и детаљно да верно одражава праву природу и суштину грађанског друштвеног поретка. Његов посао се своди на стално увећање иметка, па и по цену лишавања од свега осталог. „Куће су као људи. Не можеш предвидети шта ће ти пружити док их не искушаш, у душу им проникнеш, под кожу зађеш. Подбаци ли, рекох, па препродаћу је. Ако се покаже, задржавам је. Затим купујем остале. Све док читаво насеље не буде моје.”

Уметнички лик Арсенија Његована није само карактеристичан по томе што је главни лик овог романа и што све конце приповедања држи у својим рукама, било да његову радњу развија сукцесивно, било да се она ретроспективно осврће на минуле догађаје, већ је врло занимљива његова особеност и склоност ка уметности, нарочито у вези са градњом изузетних кућа као велелепних грађевинских објеката. Његован архитектонска дела која сам пројектује и изводи

¹² Лазић, Небојша, *Време и простор у Злајном руњу Борислава Пекића*, Универзитетска библиотека, Београд, 2016. У овом делу Лазић је нарочито темељно истраживао како су ранији писци, мислиоци и филозофи одређивали дефиниције простора и времена, али по ономе што из тих одређења произилази ови појмови ни до данас нису у потпуности задовољавајуће прецизирани.

заједно са другим извођачима радова, не доживљава само као архитектонска већ и као чисто уметничка дела. За њега су куће блиске живим бићима, најчешће женама, оне су врло разнолике и свака је на особен начин друкчија и препознатљива. Арсеније је имао своју жену Катарину (није имао децу), којој ни издалека не посвећује толику пажњу као неким својим изузетним кућама. Зато његова кућа Нике или Симонида заузимају много више простора на страницама ове књиге него описи његове жене или дијалози са њом.

Иако генеалогичка овог лика може да се изводи из лика тврдице и цинцарске традиције, које су већ креирали Пекићеви претходници (Стерија, Сремац, Д. Илић, Нушић), код Пекића он није само човек који згрће благо већ и неко ко према кућама осећа љубав, изграђујући и доводећи њихову лепоту до извесног савршенства. Барем у оквирима његових схватања и могућности естетске реализације. Та особина да овај тип лика надрасне своју препознатљиву мантру скупљача пара и других материјалних богатстава и окрене се уметности, чини га знатно култивисанијим, цивилизованијим и по својој духовној структури знатно сложенијим. Арсеније је у томе отишао толико далеко да нимало не разликује уметничко од архитектонског дела.

У његовом дијалогу са синовцем Исидором осећа се та запрепаштеност пред постојањем и друкчијих погледа на ствари, пред сазнањем да архитектура можда и не постоји, да архитектура и није уметност јер онда, следствено, не постоје ни његове прелепе куће. Можда Арсеније није довољно образован да би разликовао уметност од архитектуре, иако у сваком чувеном архитектонском делу мора имати нечега непоновљивог и уметничког, те се с правом противи: „Нисам сигуран да те разумем”, каже(м) озлојеђено. „Одувек сам држао да су моје куће прворазредна архитектонска дела.” А самим тим и бар делимично уметничка, па та склоност ка уметности и стварању чини га толико различитим од својих цинцарских претходника и наслеђеног (архетипског) тврдичлука, тако да многи критичари нису ни осетили из какве све традиције цинцарско-грчке и тврдичарске он израста у нешто посебно и непоновљиво, јер он постаје не само изразит тип грађанског човека него и неко ко уметност сматра врхунском вредношћу живота и савременог света. Да није ова димензија у његов лик уграђена у толикој мери, не би ово ни било значајно Пекићево књижевно дело, познато и у ширим националним размерама.

Ова исконска склоност ка уметничком бићу материјалне културе, и према разноликости његових кућа, увелико је ублажила онај очигледни недостатак овога романа који се састоји у непостојању било каквог описа женског бића или развијања било какве љубавне сторије.

Занесен лепотом својих кућа, Арсеније није увек ни поклањао баш претерану пажњу стицању новца, што би га представило као типичног шкрца, јер он није жалио паре да би стварао разнолику лепоту. Чак ни према могућим потомцима није осећао потребу да их толико има, као што је имао потребу да гради куће и резбари њихове украсе. Његова жена „Катарина је желела дете, како га је само желела, ја сам, међутим, стицајем обавеза које сам имао према мојим кућама, мислио само на наследника.” Ако је у почетку романа, и развоја овог лика, њега обележио нагон за стицањем, он се при крају ипак претварао у човека који више бди над уметношћу и развија потребу да то своје животно дело неком свом најближем сроднику остави у наслеђе.

Milorad JEVRIĆ

CHARACTERS IN THE NOVEL ‘THE PILGRIMAGE OF ARSENIJE NJEGOVAN’

Summary

The structure of ‘The Pilgrimage of Arsenije Njegovan’ by Borislav Pekić, highlights two characters — the first being that of Arsenije Njegovan, and the second, unusually enough, his numerous houses. Each of them has a female name, and all other characters are marginalized, with little attention paid to them by the author. Pekić portrayed Arsenije Njegovan mostly from an internal perspective. Thus the entire novel about him (a character novel) is realized as a modern novel with psychological content and diverse inner monologues, as well as multiple associations. Arsenije’s houses are represented not only as architectural and artistic objects, but as living beings and loveable female beings that in many ways replace actual female characters. The novel contains no detailed descriptions of living female characters, and hence has no love episodes. Instead, it presents subtle and stylized descriptions of beautiful houses and their splendid sculptural elements. The aesthetic side of objects replaces the missing beauty of women and potential romantic episodes. The main character’s pronounced affinity toward various art forms of domiciles lessened all the parsimony and frugality of Arsenije that he as an archetype inherited, and later also developed from his distant Aromanian ancestors.

